

Васіль СТАРЫЧОНАК

Тыпы метафар у творчасці Ніла Гілевіча

Толькі праз родную мову чалавек можа па-сапраўднаму далучыцца да душы свайго народа, да яе невычэрпных скарбаў і нават пранікнуць у глыбіню падсвядомага, аж да пластоў духоўнай падглебы, наколькі ў мове — уся гісторыя духоўнага развіцця чалавека.

Ніл Гілевіч

Адметная рыса творчай манеры Ніла Гілевіча – умелае выкарыстанне метафар. Метафара дазваляе паэту знайсці невядомае ў, здавалася б, вядомым, падобнае ў, здавалася б, непадобным, рознае ў, здавалася б, агульным. Яна набліжае далёкае мінулае, прадказвае будучае, узвышае звычайнае, штодзённае, прыямляе ўзвышанае. Гэта імпульс пазнання, унутраны рухавік развіцця мовы, шлях паказу таго, што ўсе мы, і прырода, і людзі, звязаны паміж сабой бачнымі і нябачнымі ніцямі, жывём у межах адзінага, вечна зменлівага Сусвету.

Метафарычныя пераасэнсаванні ў Н. Гілевіча найбольш часта назіраюцца ў аддзеяслоўных назоўніках. Пэўная дынаміка таго ці іншага дзеяння, скандэнсаваная ў межах іменнай часціны мовы і праломленая праз фокус метафары, робіць радкі паэта даволі імпульсіўнымі, дзейнымі. Сярод аддзеяслоўных назоўнікаў-метафар вялікую колькасць складаюць найменні з суфіксам *-нн-е* тыпу *адміранне, калечанне, руйнаванне, тармажэнне*, якія ў пэўнай кантэкставай сітуацыі і ў спалучэнні з іншымі словамі раскрываюць праблемы нацыянальнага адраджэння і развіцця беларускай мовы, параўн.: *Мова — аснова, першаэлемент культуры. Калі яна выцясняецца з грамадскага ўжытку, адбываецца яе паступовае адміранне. Памерла мова — памёр народ; Калечанне нашай мовы, якое ўжо цягнецца дзесяцігоддзямі, адбываецца ў самых розных аспектах... У выніку ўсіх гэтых калечанняў-нявечанняў наша літаратурная мова страціла жывое, натуральнае гучанне і стала падобнай на кепскі, непісьменны, калькаваны пераклад з рускай; А пры чым тут руйнаванне старых назваў? А пры тым, што ў жыцці грамадства ўсё ўзаемазвязана: руйнуецца культура, рушацца здаровыя традыцыі — рушыцца духоўнасць, разбураецца і руйнуецца чалавечае ў чалавеку; Аб прычынах тармажэння пераходу на беларускую мову ў міністэрствах і ведамствах мы гаварылі.*

У некаторых творах публіцыстычнага характару пераносныя аддзеяслоўныя назоўнікі з суфіксам *-нн-е* ўтвараюць своеасаблівыя ланцужкі з двух, трох і больш кампанентаў, якія ў пэўнай ступені выступаюць у якасці

фактару пераканаўчасці думкі, сілы і моцы яе уздзеяння на чытача: *Сярод негатыўных шкодных з'яў, якія мелі месца ў духоўным жыцці нашага грамадства і якія мы абавязаны цяпер рашуча запыніць, — **сціранне** гістарычнай памяці і **размыванне** нацыянальнага вобліку; Пакуль не будзе развенчана гэта несумленная і абсурдная казённая легенда [аб прычынах адмаўлення ад роднай мовы і культуры], пакуль не будзе сказана ўся праўда аб тым, калі, чаму і як гэта **самааплёўванне** і **самаадрачэнне** пачалося і на працягу дзесяцігоддзяў доўжылася, — масавага **прасвятлення** ў галовах не наступіць. **Прасвятлення**, якога сёй-той і баіцца.*

Семантыка бязафіксных аддзяслоўных субстантываў звязана з разнастайнымі фазамі (часцей, вышэйшай) працякання якіх-небудзь дзеянняў, праяўлення душэўнага стану чалавека: параўн.: *бег* 'хуткае працяканне часу', *зрух* 'значныя змены ў чым-небудзь', *накіп* 'цяжкае душэўнае пачуццё', *узлёт* 'уздым, натхненне', *сверб* 'нецярплівае жаданне, азарт'.

У творах Н. Гілевіча выкарыстоўваюцца метафары самых розных тыпаў — анімістычныя, зоамарфічныя, асабовыя, квалітатыўныя, вонкава-падабенчыя, экзістэнцыяльныя, псіхалагічныя, квантытатыўныя, індывідуальна-аўтарскія і інш. Паспрабуем коратка ахарактарызаваць кожны з іх:

1. Анімістычныя (грэч. *anima* 'душа', *animatio* 'адушаўлёнасць') метафары арыентаваны на чалавека і адлюстроўваюць шырокія і шматбаковыя сувязі аб'ектыўнай рэчаіснасці з чалавечым быццём. Зыходнай базай для іх утварэння служаць назвы прадметаў быту, посуду, сельскагаспадарчых прылад працы, раслін і інш. Выбар такіх назваў залежыць ад шматлікіх прычын, і перш за ўсё ад таго аспекту, з пункту гледжання якога характарызуецца чалавек, — яго вонкавага выгляду, псіхічнага складу, разумовых здольнасцей, паводзін, матэрыяльнага і сямейнага становішча, прафесіі, нацыянальнасці, узросту і мн. інш. Так, пеяратыўныя прыметы 'недалёкасць, някемлівасць, легкадумнасць, дурнота' актуалізуюцца ў працэсе метафарызацыі назоўнікаў *таўкач*, *бот*, *хамут*, *пешка*, *пустальга*: *Набраўся ўчора, бот дурны; Ну і Мікішка! Ну й Мікішка! Хоць маму ўважыў бы, таўкач; Будуць бэсціць і кпіць: Во няздара! Не змог навучыцца Гаварыць "языком"! Во тупіца! Вясковы хамут; Аціраўся ў трэсце Пустабай Цярэшка. Не хацеў, хоць рэжце, Быць звычайнай пешкай; Як паглядзець — амаль красуня, А па натуре — пустальга;*

Маладога, неспрактыкаванага чалавека Н. Гілевіч параўноўвае з зялёным, недаспелым плодам, а старога — з карчом: *О юны паклоннік і знаўца мадэрна! Паслухай, зялепуха, праўду, як ёсць; Мы гэтых шлюбаў*

многа знаем: *На кветках жэняцца карчы, І тым карчам мы спачуваем, Але не можам памагчы. Усмешка міжволі ўзнікае на вуснах, калі чытаеш пра дзевяностагадовую “кветку-маладзіцу”:* *І прыйшла садзіцца — Самы раз на ўзросту — Кветка-маладзіца Год пад дзевяноста. Энантыясемічнае (антанімічнае) значэнне назоўніка кветка ў апошнім прыкладзе носіць выразную экспрэсіўную, эмацыянальную скіраванасць і з’яўляецца семантычным новатворам.*

Да ліку традыцыйнага неабходна аднесці пераносны лексіка-семантычны варыянт (у далейшым — ЛСВ) полісеманта зорка ‘вельмі славеты ў якой-небудзь сферы дзейнасці чалавек’: *Артыкул М. Стральцова — гэта глыбокае і шчырае слова пра тры нашы літаратурныя зоркі— пра Купалу, Коласа і Багдановіча. Метафарычны ЛСВ назоўніка туз характарызуецца адценнем неадабральнасці, фамільярнасці: Колькі чыннасці, пагляньце, Колькі важнасці ў хадзе! Туфлі рыпаюць пад глянцам: “Прэч з дарогі! Туз ідзе!”*

2. Зоамарфічныя (грэч. *зооп* ‘жывёла’, *морфе* ‘форма’) метафары ўкладваюцца ў межы традыцыйных поглядаў носьбітаў беларускай мовы на шматлікія асацыяцыі і падабенствы жывёл і людзей. Сярод якасцей, якія прыпісваюцца чалавеку па аналогіі з якасцямі жывёл, можна вылучыць наступныя: ‘н я з г р а б н а с ц ь’ (*Ну, сапраўды: якая ж пара? Асілак, волат, багатыр — І — сухарэбрая гаргара, Яшчэ й гундосая прытым*), ‘н е а х а й н а с ц ь, р а с п у с н а с ц ь’ (*Там баба — хітрая, як ведзьма, І ёй да пары — псюк стары. Ну, і дачка ... такая ж выжла*), ‘к а в а р с т в а, х і т р а с ц ь’ (*Ён заглядаў дамоў наездам І ўсё радзей — пакуль здаля Не дапаўзла да Зосі вестка: Другая ўжо з ім спіць, змяя*) ‘н е б я с п е ч н а с ц ь, ш к а д л і в а с ц ь’ (*Ён у навуцы — шкодны клешч: Сядзіць, упіўшыся, на шыі, Пакуль не лопне ў рэшце рэшт; Я шкадаваць не буду вас — Вас, павукі, у кім апошні Праменьчык людскасці пагас*), ‘д а р м а е д с т в а, к р ы в а п і ц ц ё’ (*Ці вы яшчэ не зразумелі, Хто вас наважыў асядлаць? Якія выпуўні уселі На горб мазольны — кроў смактаць?*). Вытворны ЛСВ полісеманта *арол* не столькі характарызуе асобу, колькі ў абагульняючай форме выражае ласку, сімпатыю да смелага, мужага, адважнага чалавека: *Ну, хлопцы, сёння вы героі! Арлы!*

3. Прыкладаў асабовых метафар, дзе пераносы ажыццяўляюцца з чалавека і на чалавека, у творах Н. Гілевіча няшмат. Пераасэнсаванню ў такіх структурах падвяргаюцца найменні асоб па іх сямейным і сацыяльным становішчы, роднасных адносінах, асаблівасцях псіхічнага складу (*дзяржаўныя мужы высокага і самага высокага рангу; любімыя паэты — лепшыя сыны народа; паэт — крыху вар’ят; і для іх далёка не роўна, хто іх бацька: раб або змагар*).

4. Квалітатыўныя (лац. *qualitas* ‘якасць’) метафары з’яўляюцца найбольш пашыранымі ў творах Н. Гілевіча. Яны высвятляюць істотную пэўнасць, адметнасць прадмета, указваюць на характэрныя адзнакі, істотныя ўласцівасці, прыметы, якімі адрозніваюцца адзін прадмет (асоба) ад другога. У працэсе метафарызацыі могуць актуалізавацца наступныя прыметы: ‘моц, сіла, еднасць’ (*дзівасіл братэрства*), ‘яркае выяўленне чаго-небудзь’ (*бляск паэтычнай формы*), ‘асаблівая вартасць’ (*мова — нацыянальны скарб*), ‘сціслаць думкі, выказвання’ (*кандэнсацыі думкі, пачуцця*), ‘моўны недахоп’ (*моўнае браканьерства*) ‘вастрыня, з’едлівасць’ (*палітычны кіпень*), ‘адсталасць, закаснеласць’ (*абывацельская заскарузласць*), ‘раўнадушша, нячуласць’ (*глухата і слепата да нацыянальных праблем*), ‘няяснасць, незразумеласць’ (*цёмнасць*), ‘няпраўда, хлусня’ (*брэх*), ‘паляпшэнне ў адносінах з кім-небудзь’ (*адліга*). У многіх выпадках метафары выражаюць значэнне ‘асноўны змест, сутнасць чаго-небудзь’: *Мова — аснова, першаэлемент культуры; Такі закон прыроды, маці, І ў ім ёсць сэнсу глыбіня: Раней, чым першы смех дзіцяці, Ты доўга чуеш плач штодня; На зрунце высакароднай чалавекалюбнай хрысціянскай маралі ішло... пашырэнне пісьменства, кніжніцтва, школьнай асветы; Сама гісторыя вучыла: Шануй, народзе, і цані — Усё, што поіць-жывіць шчыра Тваёй свабоды карані.*

5. Нешматлікімі прыкладамі прадстаўлены ў Н. Гілевіча метафары вонкава-падабенчага тыпу. Накіраванасць метафарычнай асацыятыўнасці гэтага тыпу не носіць строгай рэгламентацыі, з’яўляецца даволі неаднастайнай, шматбаковай, параўн.: *Шэрых скалаў табуны з берага сышлі ў ваду; А хвалі мкнуць і мкнуць бясконца І студзяць спіны валуноў; Сосен зябкія плечы Дымка ўжо спавіла; Клёны... усю ноч прапляскалі ў далоні; Сосны захутаны ў белыя шалікі; Калматай коўдрай бела-срэбнай Засланы быў прырэчны луг; Дождж прайшоў, І на траве, на лісці Зіхацяць, гараць брыльянты-росы; Ды ты ў люстэрка Паглядзіся добра: Ці ж можна З гэткім сінім баклажанам У тэлевізар лезці Так харобра?!*

6. Экзістэнцыяльныя (лац. *existentia* ‘існаванне’) метафарычныя ЛСВ у творах Н. Гілевіча арыентаваны на выяўленне разнастайных аспектаў быцця чалавека, яго дзейнасці, асаблівасцей успрымання, разумення і ацэньвання асобай жыцця і навакольнай рэчаіснасці. Некаторыя з метафар характарызуецца філасофскай афарбоўкай, сімвалізацыяй жыццёвага шляху чалавека, яго долі, лёсу, адлюстраваннем жыццёвых выпрабаванняў, нягод, складаных і цяжкіх сітуацый, з якімі даводзіцца сустракацца чалавеку: *У ім надзеі не забілі — Народ свой вывесці з імглы; Сіверам клятым да сэрца крадзеца зіма... У каго вучыцца ідэалам, без якіх моладзь не можа — іначай*

зойдзе ў **духоўны тупік**? Сэнсавая структура полісеманта *навальніца* ускладняецца семай ‘інтэнсіўнасць’, якая дазваляе паказаць высокі напал, напружанасць, імклівасць працякання тых ці іншых падзей: *Парадокс гісторыі ў тым, што праз семдзесят гадоў пасля рэвалюцыйнай навальніцы ў песнях беларускіх паэтаў пра родную мову стала намнога менш і аптымізму і веры.*

7. У творах Н. Гілевіча фіксуецца значная колькасць метафар псіхалагічнага тыпу, звязаных з выяўленнем ўнутранага стану чалавека, яго псіхікі, асаблівасцей характару і духоўнага складу, яго паводзін, маралі, спосабу жыцця, адносін да іншых людзей і мн. інш. Паказальным у гэтых адносінах можа лічыцца назоўнік *краі*, удалае, “пранізліва-балючае” абыгрыванне семантыкі якога дазволіла паэту адлюстраваць душэўныя пакуты лірычнага героя, яго нясцерпны боль: *Вы скажаце, пэўна, Што вам давялося Не раз і не двойчы На **краі** бываць — На **краі** бяздоння, Над чортавай прорвай, На **краі** знявер’я І роспачы чорнай, На **краі** няшчасця І нават на **краі** Уласнай магілы Стаялі.*

Метафары псіхалагічнага тыпу можна аб’яднаць у тры групы, якія ў залежнасці ад іх семантычнага нападзення выражаюць:

а) душэўны пад’ём, страснасць, уздым: *Хацелася б бачыць у вершах большы **напал** пачуццяў, больш узрушанасці, заклапочанасці, калі хочаце — болю; Сяброўка верная юнацтва! Я твой нястрымны ўзлёт пазнаў; Лінуў у чаркі, аж расплёскаў, — Душа пайшла праз **берагі**.*

б) цяжкі душэўны стан, пакутлівасць: *І доўга крыўдай невымоўнай Цямрэла ў сэрцы **ноч пакут**; Глыбока ў сэрцы — золь імжы, Гнятліва, непагодна; Ці вы, пражыўшы век, не знаеце, Як душыць душы **накіп** пошлы, Як труціць сэрцы **яд нянавісці**?*

в) прытворства, ілжывасць: *Згода-еднасць — толькі **маска**, Пад якой — нянавісць-злосць.*

Некаторыя метафары выступаюць у якасці своеасаблівых сімвалаў: *паходня, светач* — тое, што з’яўляецца носьбітам праўды, свабоды, культуры і пад, *крыж пакут* — цяжкі лёс: *Палаюць і свецяцца міру **паходні**, Як яркія сонцы гараць угары; Не згіне мова наша ў блудзе! Яна нам **светач** — на вякі! Ужо няўсцерп нам **крыж пакут**, І мы крычым, крычым...*

8. Квантытатыўныя (лац. *quantitativus* ‘колькасны’) метафары, заснаваныя на колькасным падабенстве пэўных прадметаў, асоб, з’яў і звычайна актуалізуюць прымету ‘многа, вялікая колькасць чаго-, каго-небудзь’: *Цэлая **армія** крытыкаў (а сярод іх і некалі смелыя, ваяўнічыя) ужо даўно нікога і нічога не крытыкуе; Не назавеш малалікай **кагорту** паэтаў; О не, нездарма Дзень за днём да ўвахода Людская **рака** Безупынку цякла.*

Сэнсавая структура полісеманта *шквал* ускладняецца семай ‘што-небудзь раптоўнае, імгненнае, што праяўляецца з вялікай сілай, у значнай колькасці’: *Такі быў поспех неспадзеўны, Такі грымеў авацый шквал; Ашляхне, сьдзе крыўдай шквал, Аціхне думак тлумны вэрхал.*

9. Метафарычныя пераасэнасанні гукавога тыпу грунтуюцца на падабенстве і частковай семантычнай трансфармацыі разнастайных прыродных гукаў і гукаў чалавека: *Гэтаксама радуюцца зелні, Сонцу яснаму над галавой, Небу сіняму, палям засеяным, Шэпту ліўняў з лісцем і травой; Ну, вядома ж, я не мог праспаць... Гэты цвыркуновы найгрыш сольны.*

10. Кірункі развіцця індывідуальна-аўтарскіх метафар не заўсёды ўкладваюцца ў межы дзеяння пэўных алгарытмаў, вядомых семантычных формул і мадэлей. Такія метафары па структуры, як правіла, двухчленныя, разгорнутыя. Іх значэнне часцей за ўсё раскрываецца ў кантэкставай сітуацыі, дзе важную ролю адыгрывае характар спалучальнасці слоў (звычайна нестандартны) і семантычная напоўненасць кожнага слова. З пункту гледжання сэнсавай арыентацыі, такія метафары ў сваёй большасці экзістэнцыяльна-філасофскія, псіхалагічныя. Прывядзём некалькі ілюстрацый такіх метафар:

І аблятаюць белыя пялёсткі — Спадманья, нязбыўлівыя сны, І сыпяцца, і сыпяцца яны, Ужо з іх вырас цэлы курганок — На свежай насне, на магіле мар;

Ёсць добрыя людзі — я ім бы Паплакаўся трохі, але ж — У іх над галавамі німбы Уласных пакут. Ім не лепш;

Штодзень бы піў набгом з даёнкі Хвалебстваў пенны сырадой;

Ты ўспомніш пажар На сядзібе дзядоў І за далягядам гадоў Ягонае зарыва ўбачыш;

Вам мала, што некалі жыхаў тут Цёткі радок бліскавічны? Што водарам волі тут дыхаў Арсенневай голас крынічны?

Такім чынам, у творчасці Н. Гілевіча знайшлі шырокае выяўлення разнастайныя віды метафар, якія ў сукупнасці з іншымі вобразна-выяўленчымі сродкамі, з усёй канвой мастацкага ці публіцыстычнага твора дазваляюць убачыць адметнасць і непаўторнасць творчай манеры пісьменніка, асаблівасці яго “мастацкага” мыслення, светаўспрымання і светабачання. Голас паэта можа служыць своеасаблівым камертонам, які, востра адчуваючы час і сучаснасць, усведамляе сваю адказнасць за лёс роднай Бацькаўшчыны. Гэты голас, у залежнасці ад настройкі “ліры” паэта, можа быць цудоўным рамансам для закаханых, одай у гонар беларускай мовы, гімам для роднай Айчыны, рэквіемам у памяць загінуўшых,

эпіграмай супраць прыстасаванцаў і крывадушнікаў, аўтабіяграфіяй нашага сучасніка, якім у іпастасі нястомнага змагара і барацьбіта за беларускасць і выступае паважаны Ніл Гілевіч.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ